

Jože PFEIFER

ZDRAVSTVENA SLUŽBA U IDRIJI NA IZMAKU 18. I U POČETKU 19. STOLJEĆA

Idrijski rudnik žive koji je nastao u zadnjem desetljeću 15. stoljeća, bio je u prošlosti središte povijesnog zbivanja na idrijskom području, a razvoj njegove proizvodne djelatnosti osnovno gibalo povijesnog razvoja idrijskog mjesta i okolice. Tako se i razvoj organizirane zdravstvene djelatnosti u Idriji na svršetku 18. i u početku 19. stoljeća, dakle u doba koje želimo prikazati, odvijao usporedno s razvojem idrijskog rudnika.

Osim tog osnovnog razvojnog pravca uticali su na oblikovanje zdravstvene službe i na napredak zdravstvene kulture u Idriji još i neki drugi činioci koje ćemo kratko navesti.

Najprije treba naglasiti da je idrijski rudnik bio već od godine 1575. dalje carska, dakle erarska ili državna ustanova, pa su tako rudničko poduzeće kao i okolišni kameralni posjed, bili podređeni dvorskoj vlasti i dosta neodvisni od zemaljskih upravnih organa. Godine 1747. osnovan je u Idriji viši rudnički ured (Bergoberamt) koji je osim idrijskim rudnikom i kameralnim posjedom upravljao i željezarskim poduzećima u Zagorju na Savi i u Čabru na Kupi. Načelnik ureda nazivao se rudarski savjetnik i direktor rudnika (Bergrath und Bergwerks-Direktor). Uz njega postojao je i savjetodavni organ (Bergkonsult), zbor rukovodećih rudničkih službenika¹. Ali je punomoć direktora i konsulta bila prilično ograničena, jer je morala sve koliko-toliko važnije odluke odobriti i dvorska komora. Tako su bile i sve promjene u idrijskoj zdravstvenoj službi odvisne o pristanku i blagonaklonosti dvora, što je za razvoj zdravstva u Idriji imalo nekada pozitivne, a nekada negativne posljedice, ovisno i o tome kakvi su bili trenutni privredni interesi i finansijske mogućnosti erara. Svakako možemo reći da su se baš u 18. stoljeća pozitivno odrazile u razvojnom procesu zdravstva u Idriji terezijanske reforme avstrijske zdravstvene službe, pa je tako dvorska vlast, ostvarujući reformne težnje, poslala na prijedlog tadašnjeg nadstojnika avstrijske zdravstvene službe čuvenog naučnika van Swietenena u Idriju na službu dvojicu uglednih stručnjaka i naučnika, liječnika dr *Scopolija* (1754) i kirurga *Hacqueta* (1766). Iako smo istakli da rudnički ravnatelj u važnijim upravnim pitanjima nije mogao sam odlučivati, to je ipak, odvisno o njegovom osobnom ugledu kod centralne vlasti, često značajno uticao na dvorske odluke. Tako je sredinom 18. stoljeća, vanredno agilni rudnički direktor *Anton Hauptmann* kojeg je dvorska vlast vrlo cijenila, uspio postići da se u Idriji pored rudničkog ranara, namjesti i akademsko naobraženi liječnik. *Hauptmann* se i ozbiljno trudio da se poboljša socijalni položaj idrijskih rudara, pa je njegovom pobudom i novčanim zalogom bio ustanovljen u Idriji sanitetni

fond koji je u narednim desetljećima svojim prihodom od prodaje vina naplaćivao veći dio izdataka za rudničku zdravstvenu službu².

Dosta su bile ograničene i mogućnosti idrijskih zdravstvenih službenika da neposredno utječu na razvoj zdravstvene službe u Idriji. Svakako su o njihovoj stručnoj sposobnosti i vrijednosti u poslu ovisile kvaliteta i kvantiteta zdravstvenih usluga, ali su se njihove pobude za napredne reforme i organizacijske promjene u zdravstvu mogle obistiniti tek pošto ih je preporučilo rudničko ravnateljstvo i odobrila dvorska komora. Baš radi nesuglasica u takvim pitanjima, često su izbijali nesporezumi između rudničke uprave i zdravstvenih službenika.

Spomenuti moramo da je na organizacijski ustroj idrijske zdravstvene službe uticala i udaljenost mjesta od zemaljskih središta, kao i specifična patologija idrijskih radnika uslijed kroničnog trovanja živom (merkurijalizam). Konačno navodimo opažanje da je često bio potreban neki neposredni povod, neki neugodni događaj (epidemija, nesreća) koji je pokrenuo rudničko predstojništvo i dvorsku vlast da su se odlučivali za naprednije organizacijske oblike i kadrovske promjene u zdravstvu. Kako je tadašnji upravni postupak bio dosta spor, često se je ostvarivanje reformnih promjena prilično odugovlačilo.

Razvojni pravac i dodatni razvojni činioci koje smo naveli u nešto dužem uvodu, bit će na konkretnim primjerima prikazani i u našem opisu djelatnosti idrijskih zdravstvenih službenika i zdravstvenih institucija u godinama 1786—1809., kada je usporedno s privrednim procvatom idrijskog rudnika značajno napredovala i idrijska zdravstvena služba.

Radi dobave velike količine žive koju je poručila španjolska vlada, idrijski rudnik je u godini 1785. vanredno proširio svoju proizvodnu djelatnost, pa se vrijeme od godine 1786. do 1796. smatra za razdoblje najvišeg privrednog uspona idrijskog rudnika u prošlosti³. Nagli porast proizvodnje kao i povećanje broja radnika i stanovnika u Idriji, iskazuju nam slijedeći podaci.

Proizvodnja žive koja je u godinama 1780—1785. iznosila poprečno oko 125 tona godišnje, digla se u godinama 1786—1796. na oko 650 tona u godini. Broj rudničkih radnika porastao je od 405 u godini 1784. na 800 u godini 1785., a godine 1793. čak na 976. Iako je u početku 19. stoljeća već izmicalo razdoblje povišene rudničke djelatnosti, to je ipak u prvim godinama tog stoljeća još uvijek broj zaposlenih rudničkih radnika iznosio oko 900 osoba. Ako tome dodamo još 300 šumskih radnika koji su radili za potrebe rudnika i također bili podređeni rudničkom uredu u Idriji pa još 60 službenika, onda znači da je u to vrijeme radilo u idrijskom rudničkom poduzeću oko 1250 osoba⁴. Godine 1783. imala je Idrija 2556 stanovnika, oko deset godina kasnije 3575, a godine 1805. već 4255. Broj kuća u Idriji povećao se je od godine 1787. do godine 1805. od 306 na 370. U čitavom idrijskom kameralnom gospodstvu živjelo je u zadnjem desetljeću 18. stoljeća oko 6000, a godine 1809 oko 7000 stanovnika⁵.

Već prije nego što je nastupilo razdoblje gospodarskog procvata, a osobito od sredine 18. stoljeća dalje, bila je u Idriji zdravstvena služba razmjerno dobro organizirana. U prijelomnoj godini 1785. u Idriji su djelovali: rudnički kameralni liječnik (Bergkammeral-Physicus), rudnički kameralni ranar ili kirurg (Bergkammeral-Chirurgus) sa dva pomoćnika, ljekarnik (Apotheken-Providor) s ljekarničkim laborantom i tri primalje⁶.

Kirurgovoj ordinaciji bio je priključen i mali urgentni stacionarij s nekoliko kreveta u kome su se liječili povređeni radnici, prije svega šumski koji nisu stanovali u gradu, pa jih ranar nije mogao redovito posjećivati na domu⁷. U prijašnjim desetljećima bila je u ranarovo kući (Baderey) i posebna kupaonica za bolesne rudare (Badstuben). Vruće i parne kupke bile su po tadašnjem medicinskom iskustvu, najuspješnije i zapravo jedino ljekovito sredstvo protiv merkurijalizma. Ali baš u vrijeme što ga opisujemo, bile su prilike za hidroterapiju u Idriji vrlo nepovoljne, jer se kupaonica u kirurgovoj kući nije više upotrebljavala. Na rudničkom konsultu godine 1777. raspravljalo se o tome da se u Idriji

Idrija oko godine 1780 (iz: Hacquet B., *Oryctographia Carniolica*, 2. Theil, Leipzig, 1781).

sagradi kupalište za radnike koji imaju posla sa živom, ali se namjera nije obistila. U prijašnja vremena odlazili su idrijski rudari na liječenje k toplom vrelu (Toplice) u dolini potoka Kopačnice blizu sela Hotavlje (Poljanska dolina), ali se to vrelo od sredine 18. stoljeća nije više koristilo. Stoga su potkraj 18. stoljeća rudari pohađali neko drugo naravno vrelo koje je bilo tri sata hoda udaljeno od Idrije. Iako vrelo nije bilo priredeno za kupke, to su ga po službenom izvještaju iz godine 1788., bolesnici s uspjehom koristili, a rudnička uprava takvo je liječenje odobravlala i korisnicima isplaćivala za troškove liječenja nekoliko guldena novčane pomoći iz blagajne bratinske zaklade. Poneki bolesnici slali su se na trošak bratinske zaklade i u Dolenjske toplice. U to doba u Idriji je postojala samo jedna rudarska kupaonica, i to u sklopu topioničkog pogona. Tamo su se poslije rada kupali oni radnici koji su bili najjače izloženi štetnom uticaju živinih hlapova (popravljanje i čišćenje topioničkih peći). Te su kupke dakle imale preventivno-zdravstveni značaj⁸.

Službeni položaj i radne dužnosti liječnika, kirurga i ljekarnika propisivale su posebne službene instrukcije. Nadstojnik zdravstvene službe u Idriji bio je rudnički liječnik, odnosno kasnije kad su bili namješteni dvojica liječnika, onaj od njih koji je bio stariji po stažu (senior). Nadstojnikova nadležnost bila je dosta ograničena, bio je podređen rudničkom ravnatelju odnosno višem rudničkom uredu. Liječnik je liječio „unutrašnje bolesti“, kirurg povrede i „vanjske bolesti“. Bolesnike koji su pokazivali tako znakove unutrašnjih kako vanjskih bolesti, morali su liječiti konzilijarno. Liječenje je bilo besplatno za sve rudničke činovnike, rudarske i šumske radnike, umirovljenike (penzioniste i provizioniste), za njihove porodične članove pa čak i za poslugu. U instrukcijama bio je opisan postupak kako se radnici primaju na bolovanje i ispisuju iz bolesničkog stališa, određeno je bilo vrijeme ordinacije (prijevodne i poslijevodne), naređene redovite posjete težih bolesnika na domu i naloženo da se sastavljaju sedmični izvještaji o bolesnicima. Liječnik je morao nadzirati poslovanje apoteke, a kirurg je morao obavljati i porodničke zahvate, poučavati primalje i nadzirati njihovo djelovanje. Pored toga kirurg je morao voditi i zbrinjavati brijačnicu (Barbierstube) u kojoj su se rudari besplatno brijali i šišali. Apotekar za koga je ljekovite substance nabavljao rudnički gospodarski ured, morao je po receptima rudničkog liječnika pripremati, registrirati i besplatno izdavati lijekove, sastavljati četvorogodišnje obračune i godišnju bilancu. U svim instrukcijama nalazi se i opomena da među zdravstvenim službenicima ne smiju izbijati nesuglasice i svađe⁹. Ova opomena nesumljivo se odnosi na konflikte među idrijskim zdravstvenim službenicima (*Hacquet-Scopoli*, *Scopoli-Freyer*) koji su u prijašnjim desetljećima bili dosta česti¹⁰.

U vrijeme kada je započinjao navedeni uspon idrijskog rudnika, bio je idrijski liječnik dr *Johan Baptista Urbas* koji je u Idriji nastupio službu godine 1774¹¹. Primaio je 700 guldena plaće i 12 klaftri drva godišnje, a pripadao mu je i besplatan stan s vrtom i štalom¹². Kameralni kirurg je bio od godine 1776. dalje magistar kirurgije *Baltazar Eggenberger*. Dobi-
vao je 400 guldena godišnje plaće, imao je besplatan stan i drva za loženje, a osim toga mu je svaki rudar naplaćivao jednu nadnicu u godini (Baderschicht) za brijanje i šišanje što je u to doba izneslo godišnje oko 250 guldena. K tome je primaio i 150 guldena godišnje za izdržavanje dva-

ju pomoćnika¹³. Otkako je u Idriji godine 1754. bila ustanovljena apoteka, vršio je službu ljekarnika *Ernest Freyer* koji je imao godišnju plaću 300 guldena sa dodatkom 30 guldena za drva i svijetlo, a osim toga i besplatan stan¹⁴.

Apotekarskog laboranta ili subjekta koji je primaio nadnicu od 15 krajcera plaćao je rudnik, dok kirurgovi pomoćnici nisu bili erarski nego kirurgovi privatni namještenici¹⁵. Primalje koje je u struci izučio kirurg, bile su rudarske žene ili udovice, a primaljski zanat bio im je sporedno zaposlenje. Primale su skromnu plaću 24 guldena godišnje, od toga polovicu iz rudničke blagajne, a polovicu od bratinske zaklade¹⁶.

Iako opisom tadanjih socijalnih prilika u Idriji prelazimo okvir našeg prikaza, to bi ipak spomenuli neke oblike socijalne zaštite radnika koje su u to doba u Idriji već bile ustaljene. Bolesni radnici primali su bolesničke nadnice (Krankengeld) koje su iznosile oko 2/3 osnove redovite nadnice¹⁷. Već su u prvoj polovici 18. stoljeća bile uvedene mirovine za ostarjele i invalidne radnike, za radničke udovice i siročad¹⁸. Radnici su bili umirovljeni tek što su postali potpuno nesposobni za svaki rad. Djelomično nesposobni radnici premještali su se s teškog posla u jami na lakše radno mjesto, obično u pogon za prebiranje i ispiranje rude gdje su privremeno radili i lakše bolesni ili povrijeđeni radnici¹⁹. Mirovine ili provizije rudarskih udovica i siročadi bile su vrlo niske, većinom nedovoljne za preživljavanje²⁰. Radnici i umirovljenici primali su određenu količinu žita od rudničke uprave po stalnoj sniženoj cijeni koja je obično bila niža od nabavne cijene žita, pa je razliku namirivala rudnička blagajna²¹. Navedeni oblici socijalne zaštite mogli bi stvoriti dojam da su socijalne prilike u tadašnjoj Idriji bile dosta ugodne. Ali ipak brojni dokumenti izvještavaju da je i u drugoj polovici 18. stoljeća mnogo idrijskih rudara, pogotovo što su većinom imali brojne porodice, živjelo dosta oskudno, hraneći se pretežno jelima od žita što su ga primali iz rudničkog magazina²².

Djelimično je bila uključena u zdravstvenu djelatnost i rudarska bratinska zaklada (Knappenbruderlade) koja se u dokumentima spominje već u drugoj polovici 17. stoljeća²³. Zaklada je bila staleško socijalno-potporno i bogoštovno udruženje rudara. Uzdržavali su ju obaveznim prispjetcima rudnički radnici, a upravljali su njome, pod nadzorom rudničke uprave, zastupnici rudara. Zaklada je isplaćivala bolesnički dodatak (Krankenbeitrag) duže vremena bolesnim i socijalno ugroženim radnicima, davala je i novčanu podporu bolesnicima kojima je liječnik preporučio kupališko liječenje ili promjenu zraka. Podmirivala je polovicu plaće za primalje i izplaćivala dojiljski dodatak (Ammenbeitrag). Taj su dodatak u iznosu 2 guldena mjesečno dobivali očevi dojenčadi za dojilje u primjerima kad je majka kod poroda umrla ili radi bolesti nije mogla doći. Bratinska zaklada morala je doprinositi novčane prispjevke za izvanredne izdatke u zdravstvu. Poslovanje odbornika bratinske zaklade bilo je dosta ograničeno, jer je podnijete prijedloge za podpore morala odobriti rudnička uprava, a veće prispjevke za zdravstvene potrebe propisivala je dvorska vlast²⁴.

Usporedno s naglim privrednim usponom idrijskog rudnika poslije godine 1785., povisio se radi povećanih mogućnosti zarađivanja i životni standard idrijskih stanovnika, ali su nastupile, prije svega radi brojčanog

porasta mjesnog stanovništva, i neugodne posljedice koje prate svaki privredni „boom“.

Dolaskom mnogih novih radnika koji su u Idriju nagrnuli iz okolice i iz tuđine, pogoršale su se ionako neugodne stambene prilike stanovništva napućenog u uskoj nezračnoj kotlini u predjelu današnjeg gradskog središta. Iako se rudnička uprava trudila da novim stanovnicima nađe stanove, bile su ipak preduzete mjere previše spore i nedovoljne. Ne iznenaduje nas da je u takvim prilikama u drugoj polovici godine 1787. jako porastao broj oboljelih idrijskih rudara, tako da je na svršetku te godine bilo u bolesničkom stališu oko 9,4% radnika. Nesumljivo se u Idriji pojavila neka epidemijska bolest koju je rudničko predstojništvo, kako bi opravdalo svoje tromo reagovanje, nastojalo prikazati u svom izvještaju nutarnje-austrijskom guberniju u Grazu kao prolazan porast nekih oboljenja neepidemijskog značaja. Kako taj prikaz nije bio uvjerljiv, to je gubernij kao viša upravna instanca, izrekao strogi ukor tako idrijskom liječniku Urbasu kako rudničkom predstojništvu, i naredio da se ubuduće vodi više brige o zdravstvenim prilikama u mjestu. Iako su rudnička uprava i zdravstvena služba u Idriji nesumnjivo zaslužili ukor radi nemarnosti u izvođenju antiepidemijskih postupaka, to moramo ipak priznati da su već prije opomene pokrenuli neke mjere za pomoć bolesnim radnicima. Tako je svršetkom godine 1787. počela poslovati privremena rudarska bolnica koju je rudnička uprava opremila u zborničnoj zgradi (Gesellstube) iznad tadašnjeg glavnog ulaza u rudnik (Antonijev rov). Bolničko liječenje koristili su prije svega radnici koji su u Idriju došli iz tuđine, pa nisu imali porodičnih članova koji bi jih za vrijeme bolesti mogli njegovati²⁵. Time je Idrija dobila novu zdravstvenu instituciju. Upravljanje bolnice bilo je povjereno bolničkom (špitalskom) majstoru, dok su liječnik i kirurg morali bolesnike redovito posjećivati. Za bolničkog majstora s nadnicom od 15 krajcera, bio je postavljen kirurgov pomoćnik *Matija Eggenberger*. Bolesnike su sprva posluživali i njegovali rudnički radnici po radnom rasporedu, a njihove je nadnice rudničkoj blagajni refundirala bratinska zaklada, dok godine 1795. nije bio postavljen stalni bolnički njegovatelj²⁶.

Na sjednici rudničkog savjeta u martu 1788. raspravljali su rukovodeći službenici u prisutnosti dr. Urbasa o aktualnim zdravstvenim problemima idrijskog rudnika, osobito o mjerama kako bi se snizio broj bolujućih radnika. Utvrđeno je da osim neugodnih stambenih prilika štetno utiču po zdravlje radnika i neke loše navike. Tako neki rudari, kako bi više zaradili, ostaju na poslu neprekidno u dvije smjene. Drugi opet traže od liječnika da jim zaključu bolovanje iako se još nisu posvema izliječili da bi tako što prije primali opet pune nadnice. Ustanovilo se kako se slabo uvažava propis kojim je naređeno da se moraju radnici poslije nekih radova u topionici obavezno kupati. Raspravljalo se i o porastu alkoholizma među radnicima, pa je pri tome izričito naglašena štetna navika pijenja žestokih alkoholnih pića. S konsultacije poslan je dvornoj komori prijedlog da se u Idriji izgradi stalna rudarska bolnica, a preporučena je komori i molba dr Urbasa da se mu dodijeli pomoćnik, jer u novim prilikama sam više ne može obavljati sve liječničke poslove²⁷.

Štetne pojave koji su bili na vijećanju utvrđeni, počelo je rudničko načelstvo strogo progoniti. Zabranilo je samovoljni prekovremeni rad,

pooštrilo kaznene sankcije protiv izgreda alkoholiziranih osoba. Osobito se strogo kažnjavala, batinjanjem i zatvorom, pijanost na radnom mjestu. Idrijskim gostioničarima bilo je naređeno da ograniče točenje pića na kredit. Prijedlog da se u Idriji sagradi bolnička zgrada, komora je odložila, pa je bolnica ostala nastanjena u neprilicnim prostorijama pod krovom rudničke zbornice. Ali je dr *Urbas* uskoro dobio iz Ljubljane pomoćnika dr. Fantona koji je s prekidima od tada vršio službu pomoćnog honorarnog liječnika u Idriji sve do Urbasovog umirovljenja²⁸.

Godine 1792. bio je dr *Urbas* umirovljen. Dvorna komora je odobrila da se sada u Idriji sistemiziraju dva liječnička mjesta. Od desetorice pri-glašanih kandidata komora je na prijedlog višeg rudarskog ureda u Idriji izabrala dr *Fantona*, dotadašnjeg pomoćnog liječnika i dr *Hafnera*, liječnika iz Ljubljane. Fanton je bio postavljen za prvog liječnika (senior), a dr *Hafner* za drugog kameralnog liječnika. Birajući kandidate, komora je uvažila uslov idrijskog rudničkog ureda, da može vršiti liječnički poziv u Idriji samo osoba koja se umije služiti zemaljskim, znači slovenačkim, jezikom. Budući da su sada u Idriji djelovali dvojica liječnika, bile su u novu službenu instrukciju unesene klauzule da pacijenti mogu slobodno birati liječnika, a za liječenje bolesnika u bolnici liječnici se izmjenjuju svake četvrt godine. Po naredbi dvorne komore dodana su u instrukciju još tri propisa. Njima se naređuje da moraju liječnici izvršavati i veterinarsku službu, štedljivo propisivati lijekove i sastavljati sedmične bolesničke izvještaje (Krankenrapporte) na propisanom formularu. Novoimenovani liječnici nisu se slagali s odlukom o slobodnom izboru liječnika, pa su predložili da svaki od njih dobije svoj stalni rajon. Žalili su se i protiv odredbe da moraju sastavljati potanke i obširne bolesničke raporte, tvrdeći da bi jih ti administrativni poslovi previše opterećivali. Ali je dvorna komora njihove prigovore oštro odbila²⁹.

Novi nadstojnik idrijske zdravstvene službe dr *Jožef Ignac Fanton von Brunn* bio je poznata ličnost slovenskog preporodnog pokreta i zaslužan veterinarski pionir na području tadašnje kranjske zemaljske oblasti. Godine 1784. izdao je slovenački prijevod *Wolsteinove* knjige o stočnim bolestima. Prije dolaska u Idriju bio je u Ljubljani staleški fizik i učitelj veterinarstva. Ali je kao stalni i rukovodeći liječnik u Idriji djelovao još samo tri godine, umro je 20. septembra 1795³⁰.

Dr *Blaž Hafner* koji je bio imenovan za idrijskog liječnika istovremeno kao *Fanton*, postao je po njegovoj smrti liječnik-senior, znači nadstojnik zdravstvene službe u Idriji. Od godine 1795. do umirovljenja godine 1833., s prekidom u godinama 1810—1815. kad je poslije francuske okupacije napustio Idriju, bio je Hafner rukovodeći idrijski zdravstveni službenik³¹. Sve što se na zdravstvenom području u Idriji zbivalo na izmaku 18. stoljeća i u prvim desetljećima 19. stoljeća, povezano je njegovom organizacijskom i stručnom djelatnošću.

Drugi kameralni liječnik u Idriji postao je poslije Fantonove smrti i Hafnerovog unapređenja dr *Anton Nanger* koji je u Idriju došao iz Beča. Čitavo vrijeme svog službovanja u Idriji proveo je dosta neopazno i malo aktivno. Neke primjedbe u aktima nakazuju da nije bio omiljen kod pacijenata, a vjerovatno i bolešljiv. Za vrijeme francuske uprave u Idriji, bio je godine 1813. umirovljen, godine 1814. od austrijske uprave reaktiviran i godine 1815. ponovno umirovljen³².

Već spomenuti tadašnji kirurg i porodničar magistar kirurgije *Baltazar Eggenberger* stalno je živio u zavadi s rudničkim načelničtvom. Rudnička uprava često ga je tužakala dvorskoj komori, optužujući ga da je vječiti prkosnik i svadljivac, a komora ga je nekoliko puta strogo ukorila. Doista je nemarno vršio dužnosti nastavnika i nadzornika njemu podređenih primalja, pa je tako stručnost primaljske službe za koju su se zalagali njegovi predšasnici *Hacquet* i *Klopstein*, za vrijeme njegova službovanja, očito nazadovala³³. Poslije njegove smrti godine 1795. postao je idrijski kirurg dr *Johan Mihael Seeger* koji je prije dolaska u Idriju bio nastavnik za praktičnu anatomiju na medikokirurškom liceju u Ljubljani. Umro je godine 1797., a sljedeće godine preuzeo je dužnost idrijskog kirurga poznati slovenski prosvetitelj, zdravstveno-uzgojni radnik, sastavljač prvih slovenačkih udžbenika za primalje, dotadašnji učitelj primaljstva u Ljubljani, magistar porodništva i diplomirani kirurg *Anton Makovic*. Ni njemu nije bilo dosuđeno da bi u Idriji duže vrijeme djelovao, jer je već 17. oktobra 1802. umro³⁴. Njegov nasljednik bio je dotadašnji učitelj anatomije i fiziologije na ljubljanskom medikokirurškom liceju, doktor medicine, magistar kirurgije i porodništva *Franc Melzer*, član poznate ljubljanske liječničke porodice. Kada je godine 1805. čuveni ljubljanski kirurg dr *Kern* preuzeo mjesto profesora na bečkom sveučilištu, postao je *Melzer* njegov nasljednik u svojstvu profesora kirurgije na liceju u Ljubljani³⁵. U Idriji je *Melzera* naslijedio kirurg dr *Kajetan Layer* koji je došao iz Praga i u Idriji službovao do 1812. godine³⁶.

Idrijskom ljekarnom rukovodio je do svoje smrti godine 1795. apotekar *Ernest Freyer*. U vrijeme dok još u Idriji nisu bili namješteni dvojica liječnika, on je ponekad u odsutnosti liječnika vršio čak i liječničke poslove. Za njim je preuzeo mjesto upravnika ljekarne njegov sin diplomirani apotekar *Karel Freyer* koji je već od godine 1792. bio bolešljivom ocu dodjeljen kao pomoćnik³⁷. Obojica su važili u tadašnjim naučnim krugovima kao priznati botaničari³⁸.

Navedeni podaci o idrijskim zdravstvenim službenicima na prijelomu 18. stoljeća svjedoče da su većinom bili, bar u granicama pokrajine, poznati i ugledni stručnjaci. Kad god je bilo raspisano slobodno mjesto liječnika ili kirurga u Idriji, javljali su se brojni kandidati, što nam potvrđuje da je u to doba bila idrijska liječnička služba dosta poželjna. Zacijelo su kandidate privlačile razmjerno visoke plaće iako su u Idriji liječnici i kirurzi jedva imali priliku za privatnu praksu kao u drugim krajevima, pošto su skoro svi idrijski stanovnici bili u to vrijeme zdravstveni osiguranici. Prije navedene plaće zdravstvenih službenika poslije godine 1785. nešto su se povisile. U posljednjem desetljeću 18. stoljeća primali su idrijski liječnici 800 guldena godišnje plaće s dodatkom 18 guldena za drva i 30 guldena za stan, ako nisu stanovali u besplatnom državnom stanu³⁹. Kirurgovi godišnji prihodi iznosili su, uz besplatan stan, oko 1000 guldena, ali je morao kirurg s tim iznosom, kako smo već spomenuli, izdržavati dva kirurška pomoćnika i svojim troškom voditi brijačnicu⁴⁰. Apotekar je u ono vrijeme imao 400 guldena godišnje plaće i 30 guldena dodatka za drva i svijetlo⁴¹. Za uporedbu navodimo da je u godinama 1805—1807. profesor praktične kirurgije na bečkom sveučilištu dr *Kern* primao 1000 guldena godišnje plaće⁴², a dr *Fanton* prije dolaska u Idriju, u svojstvu staleškog fizika u Ljubljani, 300 guldena godišnje⁴³.

šnje⁴³. Navedena upoređenja su doduše nešto neprilična, jer su u drugim krajevima namješteni liječnici uz redovitu plaću ponekad i dosta zarađivali privatnom praksom. Godine 1791. povisile su se i plaće idrijskih rudničkih radnika. Osnovne plaće idrijskih rudara u najvišem platnom razredu, iznosile su bez akordnih dodataka, prije oko 75 guldena, a poslije povišenja oko 85 guldena godišnje⁴⁴. Kako vidimo, bila je plaća idrijskog liječnika u ono vrijeme domala deset puta veća od najviše osnovne plaće idrijskog rudara.

Kako je liječenje za veliku većinu idrijskih stanovnika bilo besplatno, a za rudare i šumske radnike radi primanja u bolesnički stališ čak obavezno, to zdravstvenim službenicima u Idriji nije ponestajalo posla. Pogotovo su bili radom opterećeni u onim razdobljima kada se je oboljevanje stanovništva izvanredno povećalo. Tako je dr *Fanton* godine 1788., u vrijeme kada je zamjenjivao oboljelog dr *Urbasa*, u toku mjesec dana izvršio 1500 ordinacija, znači odbrojivši nedjelje oko 60 zdravstvenih usluga dnevno⁴⁵. Otkako su bili u Idriji godine 1792. namješteni dvojica fizika, sigurno se radna opterećenost liječnika smanjila. Možemo zaključiti da se stoga podigla i kvaliteta liječničkih usluga, a i bolesnici koji su stanovali van Idrije lakše su sada dobivali liječničku pomoć na domu. *Fanton* i *Hafner* isporučuju godine 1793. da svaki od njih prima dnevno preko 15 bolesnika u ordinaciji, a osim toga mnoge liječe i na domu⁴⁶. Točnih podataka o broju liječenih bolesnika nemamo, jer je u očuvanim zbirnim bolesničkim raportima upisan samo broj bolesnih i za rad nesposobnih aktivnih osiguranika na početku i na svršetku sedmice, dok porodični članovi u izvještajima nisu registrirani. Osobito naporne bile su za liječnike posjete na domu onih bolesnika koji su stanovali u okolišnjim brdovitim predjelima, ponekad čak više sati hoda udaljenim od Idrije (Spodnja Idrija, Kanomlja, Čekovnik, Vojsko, Zala, Jelični vrh). U iznimno očuvanim poimeničnim bolesničkim raportima za august 1793., vidi se da su *Fanton* i *Hafner* u tom mjesecu posjetili na domu, registriravši samo aktivne osiguranike, 118 bolesnih radnika, od toga 22 van Idrije⁴⁷.

Već smo spomenuli da je u durgoj polovici godine 1787. iznosio bolesnički stališ u Idriji preko 9% zaposlenih. To je bio izvanredno visok postotak oboljelih, svakako uvjetovan nekom epidemijom bolešću. Za nekoliko idućih godina nemamo brojčanih podataka o bolesnim rudarima. Službeni izvještaji samo općenito navode da je broj bolesnih rudara i stanovnika visok, a dr *Urbasa* spominje u godini 1789. da u Idriji stalno boluje oko 300—400 osoba, dakle oko 10% stanovnika⁴⁸. Iz doduše nešto nepotpunih izvora, možemo ipak ugotoviti da je u zadnjem desetljeću 18. stoljeća i u prvim godinama 19. stoljeća dnevno bolovalo 4—5% zaposlenih radnika⁴⁹. Poslije jamskog požara godine 1803. odstotak bolesnih radnika, radi brojnih primjera merkurijalizma, opasno se je podigao. Tako je od sredine godine 1803. do septembra 1804. bolovalo poprečno 7,8% radnika dnevno, i tek je u godini 1806. bolesnički stališ opet opao na 5% zaposlenih⁵⁰.

Kako su u vrijeme koje prikazujemo djelovali u Idriji i mnogi istaknuti zdravstveni stručnjaci, to je razumljivo da su baš u to doba nikle i poneke pobude za stručno i organizacijsko usavršenje idrijske zdravstvene službe. Rudnički viši ured u Idriji bio je u to doba prilično sklon

takvim nastojanjima, tim više jer je privredni položaj rudnika na izmaku 18. stoljeća bio dosta ugodan. Nešto manje širokogrudna bila je bečka dvorska komora za novčarstvo i rudarstvo kojoj je u to vrijeme bio podređen idrijski rudnik. Svakako idrijska zdravstvena služba u to doba iskazuje značajan napredak.

Kirurg *Hacquet* koji je u Idriji djelovao od 1766—1773. godine, podigao je idrijsku ranarsku i porodičku službu na solidan nivo, ali smo već spomenuli da je za službovanje kirurga *Eggenbergera* stručnost primaljske službe jako nazadovala. Kako je *Eggenbergerov* nasljednik dr *Seeger* ugotovio da su idrijske primalje nedovoljno usposobljene za svoj poziv, nabavio je u Beču za njihovu nastavu fantom ili porodničku lutku. Ali je *Seeger* prerano umro da bi mogao ostvariti svoje ciljeve na području stručnog usavršavanja primalja⁵¹.

Godine 1798. predložio je kirurg *Makovic* široko zasnovan plan za korjenitu preuredbu i usavršenje primaljske službe u Idriji. Očito mu je bila želja da i na svom novom radnom mjestu u Idriji nastavi svoja uzgojna nastojanja za stručno usposobljanje primalja koja je već u Ljubljani počeo ostvarivati. Namjeravao je uvesti intenzivnu redovitu nastavu i praktične vježbe za primalje. Predložio je da se za svaku primalju nabavi ormarić s nekim instrumentima i ljekovima, kako bi mogle vršiti i neke sitnije terapijske zahvate. Ponudio se da održava javna predavanja iz primaljstva na slovenačkom jeziku za sve zainteresirane odrasle stanovnike grada. Ali se njegova nastojanja nisu obistinila. Prije svega suprotstavljali su se njegovim prijedlozima liječnici *Hafner* i *Nanger*, navodeći pri tom neke konzervativne stavove i tvrdeći da bi se reformama nepropisno proširila stručna djelatnost primalja. Iako *Makovic* nije uspio izvesti svoje organizacijske i nastavne reforme, to se njegova prisutnost u Idriji nesumljivo ipak odrazila u kvaliteti porodne pomoći.

Ni *Makovicev* prijedlog da kirurgovi pomoćnici postanu rudnički službenici, a ne od kirurga plaćeni i oskrbovani pogodbeni namještenici, nije bio usvojen. Djelimično je uspio prijedlogom da se nabavi nešto novog instrumentarija za kirurške intervencije kod stoke. Također je rudničko ravnateljstvo primilo njegovu ponudu da ubuduće sam po mjeri izrađuje potpasače za kilu koje su za idrijske radnike dosad nabavljali kod bečkog bandažista *Wolfsohna*⁵².

Godine 1801. rudnički viši ured u Idriji prihvatio je *Makovev* prijedlog da se u Idriju pozove poznati ljubljanski profesor kirurgije dr *Vincenc Kern*, kako bi tu izveo nekoliko operacija očne katarakte. Narodne godine *Kern* se je pozivu odazvao pa je u Idriji kod pet radnika i jedne rudarske udovice izvršio operaciju sive očne mreže na jednom oku. Tri su operacije lijepo uspjele, dvije djelimično, a jedna je bila neuspješna. Po izvještaju *Hafnera* i *Makovića* operacije sive mreže s ekstrakcijom sočiva dotada su u zemlji jedva bile poznate⁵³. Doduše se u spisku instrumenata koje je godine 1772. predložio za nabavku tadašnji idrijski kirurg *Hacquet*, spominje i *Davielov* instrument za operaciju sive mreže, ali ti instrumenti nisu bili nabavljeni⁵⁴. Jer nema izvještaja o tome da je *Hacquet* takve operacije izvodio, možemo *Kernove* idrijske pacijente ubrajati među prve rijetke osobe u slovenskim zemljama koje su bile stručno operirane od sive mreže.

U početku 19. stoljeća priključila se i idrijska zdravstvena služba nastojanjima tadašnje medicine za spriječavanje brojnih epidemija velikih boginja. I u slovenskim zemljama baš su na prijelomu 18. i 19. stoljeća harale takve epidemije u kojima su ginula brojna djeca. Tako je za vrijeme epidemije velikih boginja godine 1793. umrlo u mjestu Idriji 205 djece, a godine 1801. oboljelo je u Idriji od variole 974 djece, i od toga umrlo 251⁵⁵.

Iako je bilo i kod nas već u 18. stoljeću poznato zaštitno cijepljenje protiv boginja načinom variolacije ili inokulacije variole, to je tek novopronađena *Jennerova* metoda cijepljenja (vakcinacija) omogućila da je cijepljenje protiv boginja postalo masovno zaštitno sredstvo. Među aktivne pobornike vakcinacije u tadašnjoj Kranjskoj ubraja se i nadstojnik idrijske zdravstvene službe dr. *Hafner*. Već je za vrijeme epidemije boginja u Idriji godine 1801. bilo uspješno cijepljeno 99 djece, djelimično starom, a djelimično novom metodom. Kirurg *Makovic* cijepio je starim načinom variolacije, dok se dr *Hafner* već služio modernijom metodom vakcinacije⁵⁶.

Poslije carskog razglasa godine 1803. postalo je cijepljenje djece protiv velikih boginja (vakcinacija) i u slovenskim zemljama organizirana i službeno preporučena zdravstvena akcija. Zdravstveni službenici u Idriji, uz podporu rudničke uprave, marljivo su pristupili poslu pa su već godine 1803. vakcinirali 370 djece. U prvim sljedećim godinama vakcinacijska djelatnost uspješno se razvijala, ali je godine 1806. broj vakcinirane djece počeo opadati. Očito je izbljedjelo sjećanje na tešku epidemiju 1801. pa se smanjila i briga roditelja. Kako vakciniranje nije bilo obavezno, nisu se mogle protiv roditelja primjenjivati kaznene sankcije. Ali je zato godine 1806. izdao viši rudnički ured u Idriji proglas da rudnički radnici za onu djecu koja nije bila vakcinirana, neće više primati žita po sniženoj cijeni, a ostalim podložnicima idrijskog kameralnog gospostva predstojništvo je zaprijetilo da nevakcinirana djeca, kad porastu, neće biti primljena na rad u rudniku. Ipak je i godine 1807. broj cijepljenih ostao nizak i tek u godini 1808. opet se je povisio. Iz uočenih izvještaja koji su nešto nepotpuni, možemo zaključiti da je bilo u godinama 1803—1808. vakcinirano u Idriji i okolici bar 1600 djece. Po našim izračunima u mjestu Idriji bilo je godine 1808. vakcinirano već oko tri četvrtine živjeće djece, dok u okolini možda polovica. I dvorska vlast bila je uspješima zadovoljna pa je više puta pohvalila idrijske zdravstvene službenike za njihovu revnost u izvođenju vakcinacijskih akcija. U prvim se je godinama osobito istakao u organiziranju vakciniranja dr *Hafner*. Velika mu je zasluga da je stalno brinuo o nabavci svježeg cjepiva koje u ono doba nije bilo uvijek lako pronaći, dok su praktički izvodili vakciniranje obični rudnički kirurzi⁵⁷. Tako je kirurg dr *Layer* u godinama 1806—1812. vakcinirao na idrijskom području 1675 djece⁵⁸.

Kronično trovanje živom, merkurijalizam, bilo je osobito do sredine 18. stoljeća teška nevolja idrijskih rudara. Radnici su bili najjače izloženi štetnom utjecaju živinih hlapova kada su radili u topionici rude ili u onim predjelima jame gdje se pojavljala samorodna živa. Rudničko rukovodstvo pokušavalo je različitim zaštitnim mjerama smanjiti opasnosti trovanja na radnom mjestu. U najnezdravijim predjelima jame bilo je radno vrijeme skraćeno, a u topionici radnici su se stalno izmjenjivali.

Uvođenjem novih postupaka za taljenje odnosno žarenje rude, nastojalo se postići ne samo veći prinos rude nego i smanjiti opasnost po zdravlje radnika u topionici. Proučavanjem zaštitnih mjera protiv merkurijalizma dosta su se bavili već spomenuti dr *Scopoli* i kirurg *Hacquet*. *Hacquet* je uspio sprovesti naređenje da se u topionici poslije rada redovito moraju kupati oni radnici koji izvršuju po zdravlje najopasnije poslove. Na izmaku 18. stoljeća bile su zaštitne mjere u pogonima idrijskog rudnika već toliko usavršene da po *Hacquetovoj* navedbi iz godine 1780. među idrijskim radnicima nije više bilo težih merkurijalnih trovanja⁵⁹.

Problem merkurijalizma postao je ponovno vanredno aktualan poslije velikog jamskog požara koji je izbio 15. marta 1803. godine, a bio je ugušen tek poslije višesedmičnih napora. Za vrijeme požara obiman dio jame pretvorio se u ogromnu žarnu peć, pa su poslije požara rudnički radnici, čisteći jamu i obnavljajući jamske sprave, radili u izvanredno nezdravom ozračju s visokom koncentracijom živinih hlapova. Razumljivo je da su zato u godinama 1803/1804. radnici počeli masovno oboljevati od merkurijalizma.

Efikasnih lijekova protiv trovanja živom tadašnja medicina nije poznavala. Idrijski liječnici očito su se trudili da bi našli neko ljekovito sredstvo za suzbijanje posljedica merkurijalnog trovanja. Tako je u julu 1803. godine rudnik na prijedlog dr *Hafnera* i kirurga *Melzera* nabavio „galvanski električki aparat“, kako bi se tom spravom liječile smetnje živčanih funkcija koje prate trovanje živom. Galvanizacija je bila u ono vrijeme moderna terapijska metoda koja je u medicinu uvedena tek potkraj 18. stoljeća. Nabavkom aparata idrijski su liječnici dokazali da dobro prate napredak medicine u svijetu iako je po suvremenom shvaćanju ljekoviti učinak galvanizacije dosta problematičan.

Zbog velikog broja bolesnih radnika zabrinula se i dvorska komora za novčarstvo i rudarstvo u Beču, pa je u januaru 1804. godine naredila da zdravstvena služba u Idriji organizira za bolesne radnike umjetne sumporne kupke. Idrijski liječnici *Hafner* i *Nanger* zajedno s kirurgom *Melzerom* spremili su nacrt za hidroterapiju kojim su prevazišli naredbu dvorske vlasti. Predložili su naime komori da se u Idriji sagradi kupalište u kojem se ne bi spremale samo ljekovite kupke, nego bi se tu izvodilo i redovito sedmično kupanje rudara. Iako su idrijski liječnici predložili nacrt koji je bio šire zasnovan nego što je komora tražila, to ga je dvorska vlast ipak odobrila. Radi prolazne francuske okupacije Idrije u godini 1805. izgradnja se zakasnila, pa je kupalište počelo djelovati tek sredinom godine 1806.

Kupalište, sagrađeno po osnovu idrijskih liječnika, bilo je za tadašnje prilike izvanredno moderno i smotreno uređeno. U zgradu je bila sprovedena tekuća voda, a u posebnim se kotlovima voda ugrijavala i cijevima dovodila u kupališke prostorije. Zajedničke kupke radnika bile su u velikom bazenu, a za pojedinačne kupče pripremala su se kupke u kadama, gdje su se spremale i sve ljekovite kupke. Zgrada je bila jednokatna. Kupalište je bilo u prizemlju, a u prvom spratu bila je smještena rudarska bolnica. Tako su se udružile dvije zdravstvene ustanove pod zajedničkim krovom pa su se mogle služiti i istim personalom. Službenici bolnice, bolnički majstor *Matija Eggenberger* i njegovatelj *Mulič* preuzeli su

i službu kupališkog majstora odnosno kupališkog poslužitelja. Nadstojnici kupališta bili su idrijski liječnici.

Troškovi za izgradnju i opremu kupališta i priključenog bolničkog odjela iznijeli su oko 5 800 guldena. Po naređenju dvorske komore morala je i bratinska zaklada doprinjeti svoj udio od 2 000 guldena. Uostalom je bratinska zaklada u ovo doba postala već dosta imućna ustanova. Na svršetku godine 1796. iznosila je njezina imovina oko 13 000 guldena, a koncem godine 1806. već oko 19 000 guldena.

Na žalost je novo kupalište počelo djelovati u nepravo vrijeme. Masovno oboljevanje rudara od merkurijalizma koje je bilo neposredni povod za gradnju kupališta, nije više bilo aktualno, pa je sigurno i među radnicima opao interes za kupke. Ali i rudnička uprava nije se u to doba mogla brinuti o kupališkoj djelatnosti, jer su je baš u vrijeme poslije ustanovljenja kupališta mnogo zaokupljale privredne brige i obrambene pripreme uslijed prijeteće vojne opasnosti. Zato djelatnost kupališke ustanove vjerovatno nije tako zaživjela, kako bi to očekivali po nadobudnim nacrtima i pripremama⁶⁰.

Već smo spomenuli da je u Idriji od godine 1787. postojala provizorična rudarska bolnica u kojoj su se liječili prije svega oni bolesni radnici koji nisu imali porodice. U prvim godinama postojanja u bolnici se je liječio priličan broj bolesnika. Bilo je to još u vrijeme najvišeg uspona rudničke djelatnosti, u doba kad je postotak bolesnih radnika bio dosta visok i kada su u Idriji radili mnogi doseljenici iz tuđine koji u Idriji nisu imali vlastitih porodica. U zadnjim godinama 18. stoljeća počeo se broj bolesnika u bolnici snižavati, pa je ponekad bolnica ostajala prazna. U to vrijeme djelatnost rudnika već je počela polako opadati, doseljenici iz tuđine su Idriju ili napustili ili su si tu stvorili porodice, a i postotak bolesnih radnika u to doba već se je snizio. Dvorska komora već je pomišljala na ukinuće bolnice, ali je na prigovor idrijskih liječnika i kirurga koje je podržavalo i rudničko ravnateljstvo, odustala od svoje namjere. Velika zapreka da oženjeni radnici nisu prihvaćali bolničko liječenje bila je u tome, što liječenje u bolnici nije bilo besplatno. Bolesnici su morali za hranu i ostalu opskrbu doprinositi 7 krajcera dnevno i prepuštati bolnici polovicu žita što su ga po sniženoj cijeni primali iz rudničkog magacina. Bolesnom rudaru koji bi se liječio u bolnici ostajalo je tako, po odbitku doprinosa za bolnicu, svega nekoliko krajcera od njegove bolesničke nadnice, pa bi se tim iznosom njegova porodica kod kuće ne mogla prehranjivati. Dr *Hafner*, dr *Nanger* i kirurg *Maković* predlagali su godine 1801. dvorskoj komori da bi liječenje u bolnici postalo besplatno, ali je komora taj prijedlog žestoko odbila. Tako se radi nerazumijevanja dvorske vlasti idrijska bolnica nije razvijala, pa je tako i njezin doprinos razvoju zdravstvene kulture u Idriji dosta skroman. Poslije premještenja u novu zgradu, bila je bolnica doduše smještena u ljepšim i ugodnijim prostorijama iznad kupališta, ali je ipak često ostajala prazna⁶¹.

U početku 19. stoljeća počeo je sjaj privrednog uspona u Idriji blijedjeti, razmah proizvodne djelatnosti zastajavati, finansijski procvat sahnuti, a broj zaposlenih radnika polako opadati. Političke prilike u Europi bile su u to doba nestabilne, avstrijska monarhija snašla se u gospodarskim neprilikama, a i idrijski rudnik je radi požara u godini 1803. pretrpio teške materijalne gubitke. Kako u austrijskim zemljama uopće,

tako je i u Idriji u početku 19. stoljeća nastupila skupoća, pa se i životni standard idrijskog stanovništva osjetno snizio. K tome se pridružila i nesigurnost radi ratova s Francuzima koji su godine 1809. treći put zaposjeli Idriju i zadržali je pod svojom upravom do godine 1813. O proizvodnoj djelatnosti rudnika i o prilikama u Idriji za vrijeme francuske okupacije, očuvani su samo oskudni podaci i proturječni izvještaji. Izgleda da su se prilike bar donekle ustanovile, ali neki napredak idrijski rudnik pod francuskom upravom nije postigao. Poslije odlaska Francuza zatekle su Idriju teške nevolje. Mjesto je ostalo neko vrijeme bez životnih namirnica, zavladao je velika oskudica, stanovništvo je patilo od gladi. Reorganizacijom rudnika bila je smanjena njegova djelatnost, otpušteni su brojni radnici, tako da je godine 1815. rudnik zapošljavao samo 693 rudničkih i šumskih radnika, znači oko 500 radnika manje nego 20 godina ranije⁶². Uvedene su stroge mjere štednje što se izrazilo i u organizaciji zdravstvene službe, pa su tako izginula i neka dostignuća u zdravstvu koja je donjelo razdoblje privrednog uspona. Poslije *Nangerovog* umirovljenja i *Hafnerovog* povratka u Idriju, ostalo je nepopunjeno mjesto drugog idrijskog liječnika pa je u Idriji odsele opet službovao samo jedan liječnik. Kirurg se je morao zadovoljiti jednim pomoćnikom, a broj se primalja smanjio od tri na dvije. U kupalištu nije više bilo higijenskih kupanja, primjenjivale su se samo pojedinačne ljekovite kupke, dok koncem godine 1819. nije bilo kupalište zajedno sa bolničkim odjelom sasvim ukinuto⁶³.

Predloženim ocrtom razvoja zdravstva u Idriji na svršetku 18. stoljeća i u prvim godinama 19. stoljeća, prikazano je kako je idrijska zdravstvena služba u to vrijeme, unatoč nekim nedostacima, postigla vanredni napredak i izgradila uzornu organizacijsku shemu. Zdravstveni kadar sastavljali su u to doba dva liječnika, kirurg sa dva pomoćnika, ljekarnik s laborantom, bolnički i ujedno kupališki majstor s poslužnikom i tri primalje. Možemo pretpostavljati da je taj kadar bio brojčano dovoljan da daje stanovništvu u tadašnjim prilikama, odgovarajuću stručnu pomoć. Tadašnji idrijski liječnici i kirurzi brižljivo su pratili razvoj medicinske nauke i davali pobude za uvođenje novih terapijskih metoda (operacija sive mreže, elektroterapija), a osobito su se istakli u akcijama cijepljenja protiv variole. Uspjeli su urediti moderno javno kupalište, ali radi suprostavljanja dvorske vlasti, nisu mogli i bolničko liječenje smotreno uključiti u organizaciju zdravstvene zaštite. Ni prijedlozi za bolju organizaciju idrijske primaljske službe, nažalost se nisu ostvarili.

Navodeći dostignuća idrijskog zdravstva u opisanom razdoblju, moramo spomenuti da su izrasla na temeljima predaje i stručnih iskustava koje su izgradili dvojica zaslužnih naučnika, idrijski liječnik dr *Scopoli* i njegov suvremenik idrijski kirurg *Hacquet*. Njihova djelatnost koja se opisuje kao znanstveni vrhunac idrijske zdravstvene prošlosti, često se obrađivala u medikohistoričkoj literaturi (*Voss* 1820, *Müllner* 1906, 1907, *Jakob* 1930, *Glesinger* 1950, *Pintar* 1954, *Lesky* 1956, *Minařik* 1967, *Guglia* 1972, *Mayer* 1972, 1973, *Petkovšek* 1977). Manje je dosad bilo poznato razdoblje koje smo u ovom članku prikazali. Smatramo da tako radi stručnih kvaliteta tadašnjih idrijskih zdravstvenih službenika, kako radi smotrenog i širokog organizacijskog zasnova, možemo ocijeniti tadašnje zdravstvene prilike u Idriji kao jedinstven primjer dobro organizirane

zdravstvene i socijalne službe, kojoj u to doba nije bilo ravne na području današnje Slovenije, a valjda s izuzetkom Vojne krajine, ni na području jugoslovenskih zemalja.

NAPOMENE, LITERATURA I IZVORI

Članak je za štampu priređen po referatu koji je pisac održao na sastanku Znanstvenog društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije dne 27. X 1979. u Idriji. Po svom sadržaju uglavnom je zaokružen sažetak piščevih članaka koji su izlazili u reviji i zborniku „Idrijski razgledi“ (IR): 1972/XVI (Epidemija črnih koz v Idriji leta 1801, Uvedba cepljenja proti kozam na idrijskem območju), 1973/XVIII (Službeni položaj idr. zdravnikov ob koncu 18. stoletja, Očesne operacije prof. Kerna v Idriji), 1974/XIX (Idrijski rudniški kirurg Anton Makovic, Zdravstveni problemi ob gospodarskem vzponu idr. rudnika konec 18. stoletja), 1975/XX (Zasilna rud. bolnišnica v Idriji 1787-1806), 1976/XXI (Epidemija med idrijskimi povratniki iz Beograda v letu 1740), Zbornik 1977/XXII (Idrijska kopališča v 18. in 19. stoletju). Arhivski izvori za spomenute monografije kao i dodatno navedeni u ovom članku potječu iz fonda Rudnički arhiv koji se čuva u Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Idriji.

¹ Hitziger P., *Das Quecksilber-Bergwerk Idria von seinem Beginne bis zur Gegenwart*, Laibach 1860, 42. — ² Arko M., *Zgodovina Idrije*. Gorica 1931, 93-95, 121; Mohorič I., *Rudnik živega srebra v Idriji*. Idrija 1960, 148; Lesky E., *Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert. Werksarzt und Arbeiter im Quecksilberbergwerk Idria*. Wien 1956, 19-20. — ³ Mohorič I., lib. cit., 140. — ⁴ IR, XIX, 1974, 115-116. — ⁵ Arko M., lib. cit., 215; IR, XVIII, 1973, 32; K. k. Berg Direction (Tušar I.), *Die dritte Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1809*, Carniolia V, 1914, 59. — ⁶ fasc. XXV, Sanitätswesen (SW), 1783-1800, 1785, 476, 753; 1788, 52. — ⁷ IR, XX, 1975, 59-60; *ibid.*, XVIII, 1973, 29; fasc. Berichte 1783-1785, 1783, Idr. 5. 5. 1783. — ⁸ IR, Zbornik 1977, 24-26. — ⁹ fasc. Berichte 1781-1782, 1782, 1013/1996, 1013/1998; IR, XVIII, 1973, 20-24. — ¹⁰ Lesky E., lib. cit., 27-28, 34-35. — ¹¹ lib. Resolutions-Protocoll de Annis 1774-1778 (geslo Urbas Johann). — ¹² fasc. Berichte 1783-1785, 1783, Idr. 9. 5. 1783. — ¹³ fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1788, 177; fasc. Bericht 1781-1782, 1782, 1013/1998. — ¹⁴ fasc. Berichte 1781-1782, 1782, 1996; fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1791, 150. — ¹⁵ fasc. Berichte 1783-1785, 1784, 62. — ¹⁶ fasc. Berichte 1769-1770, 1769, Idr. 24. 2., Wien 11. 3.; Lesky E., lib. cit., 33. — ¹⁷ Lesky E., lib. cit., 14-15. — ¹⁸ IR, XXI, 1976, 14. — ¹⁹ IR, XIX, 1974, 116-117. — ²⁰ IR, XIX, 1974, 47; XX, 1975, 66. — ²¹ IR, XX, 1975, 64. — ²² fasc. XI, Werkserfordernisse-Magazinswesen 1783-1790, 1784, 398; 1785, 198. — ²³ Verbič M., *Idrijski delavec v 16. stoletju*. Zgodovinski časopis VI-VII (Kosov. zbornik), 1952-1953, 550. — ²⁴ fasc. IX, Wein-Salz-Fett-Wesen 1783-1800, 1785, 546; IR, XIX, 1974, 44; XX, 1975, 64-65; fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1793, 535; fasc. VII, Taggebäude-Inventuren 1801-1814, 1807, 61. — ²⁵ IR, XIX, 1974, 117-121. — ²⁶ IR, XX, 1975, 60-61. — ²⁷ IR, XIX, 1974, 121-122. — ²⁸ *ibid.*, 122-124. — ²⁹ IR, XVIII, 1973, 19-36. — ³⁰ Kidrič F., *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana 1929-1938, 177, 241; *idem*, Dobrovsky in slovenski prepored njegove dobe, Ljubljana 1930, 198; fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1788, 375; 1789, 309; fasc. XIV, Gerichtsangelegenheiten-Sterbefälle 1783-1814, 1795, 571. — ³¹ IR, XVII, 1972, 37. — ³² *ibid.*, fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1796, 793; fasc. Berg-Konsultations-Protokolle 1807-1814, 1814, 998; lib. Resolutions-Buch 1813-1831, 1814, 19; fasc. Akten des Oberbergamtes 1815, 978. — ³³ IR, XIX, 1974, 36, 40; fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1787, 120. — ³⁴ IR, XIX, 1974, 36-50. — ³⁵ fasc. XXV, SW, 1801-1807, 1802, 760, 871; 1805, 678; Pintar I., *Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec*. Ljubljana, 1939, 40-42. — ³⁶ fasc. XXV, SW, 1801-1807, 1805, 678, 871; K. k. Bergdirektion (Tušar I.), *Die dritte Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1809*, Carniolia VII, 1916, 37. — ³⁷ Lesky E., lib. cit., 28; IR, 1973, XVIII, 23; fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1791, 150, 176, 192, 325; 1795, 355, 391. — ³⁸ *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana 1926, 2. zvezek, 189. — ³⁹ IR, XVIII, 1793, 19-20. — ⁴⁰ *ibid.*, XIX, 1974, 38. — ⁴¹ fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1795, 355. — ⁴² Pintar I., lib. cit., 36. — ⁴³ IR, XVIII, 1973, 33. — ⁴⁴ *ibid.*, XX, 1975, 63. —

⁴⁵ fasc. XXV, SW, 1783-1800, 1788, 189. — ⁴⁶ IR, XVIII., 1973, 30-31. ⁴⁷ fasc. Rathssitzungen-Grubenrapporte 1793, 7741, 19-34. — ⁴⁸ IR, XVIII, 1973, 18, — ⁴⁹ fasc. Rathssitzungen-Grubenrapporte 1793, 1795, 1796, 1797, 1798; fasc. XXV, SW, 1800-1807. — ⁵⁰ Zbornik IR, XXII, 1977, 28; fasc. XXV, SW, 1800-1807. — ⁵¹ IR, XIX, 1974, 40. — ⁵² ibid., 38-48. — ⁵³ ibid., XVIII, 1973, 32-34. — ⁵⁴ Lesky E., lib. cit., 56. — ⁵⁵ IR, XVII, 1972, 32-34. — ⁵⁶ ibid., 136-139. — ⁵⁷ ibid., 139-146. — ⁵⁸ fasc. Akten des Oberbergamtes 1819, 240. — ⁵⁹ Lesky E., lib. cit., 38-39, 42-50. — ⁶⁰ Zbornik IR 1977, XXII, 28-36. — ⁶¹ IR, XX, 1975, 59-69; Zbornik IR 1977, XXII, 35. — ⁶² K. k. Bergdirektion (Tušar I.), Die dritte Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1809, Carniolia V, 1914, 53-63; ibid., VI, 1915, 21-30, 162-172; VII, 1916, 19-39, 232-241; VIII, 1917, 44-57; Mohorič I., lib. cit., 174-188; lib. Beneckers Organisation de 1814. — ⁶³ lib. Beneckers Organisation de 1814, II, B, b; Zbornik IR 1977, XXII, 37.

Jože PFEIFER

DAS SANITÄTSWESEN IN IDRİJA AN DER WENDE DES 18. UND AM ANFANGE DES 19. JAHRHUNDERTS

Infolge eines Lieferungsvertrages mit Spanien hat sich die Produktion im Quecksilberbergwerk Idrija nach dem Jahre 1785 sprunghaft erhöht. Die Zahl der Bergleute stieg von 400 auf über 900, so dass in der Zeit, die wir in unserem Aufsätze behandeln beim Berwerke insgesamt rund 1250 Personen beschäftigt waren.

Bereits vor dieser Periode war das idrianische Sanitätswesen, besonders seit thesianischen Reformen, verhältnismässig gut organisiert. Sämtliche Arbeiter, Beamten und Provisionisten, wie auch ihre Angehörigen, genossen schon das Recht einer unentgeltlichen ärztlichen Behandlung und kostenlose Medikamentenbeziehung. Die Vermehrung der idrianischen Bevölkerung nach dem Jahre 1785 vertursachte eine Verschlechterung der hygienischen Zustände in der Stadt. Die bisherige Sanitätsorganisation hat sich als ungenügend gezeigt. Als erste Besserungsmassnahme wurde im Jahre 1787 ein Notspital errichtet und im Jahre 1792 die zweite Arztstelle sistemisiert. So bildeten das Sanitätspersonal in dieser Blüteperiode des idr. Bergwerkes: zwei Ärzte, ein Chirurg oder Wundarzt mit zwei Gesellen, ein Apothekerprovisor mit einem Laboranten, ein Spitalmeister, der zugleich Bademeister war mit einem Krankenwärter und drei Hebammen. Die höheren Sanitätsbeamten, die in diesen Jahren in Idrija tätig waren, sind mit wenigen Ausnahmen, sehr fähige und in Landesgrenzen berühmte Fachleute gewesen, namentlich die Chirurgen Dr. Seeger und Dr. Melzer. Apotheker Ernst Freyer, wie auch sein Sohn und Nachfolger Karl, waren bekannte Botaniker. Bergwerksarzt Dr. Fanton war der erste Übersetzer Wolsteins Buches von den Tierseuchen ins Slovenische, Bergwerkschirurg Mag. Makovic war der Verfasser erster Hebammenlehrbücher in der slovenischen Sprache.

Im Jahre 1803 wurde die Pockenschutzimpfung der Kinder in Idrija eingeführt und die guten Erfolge mehrmals von der Hofstelle belobt. Bei der Einführung hat sich der damalige Leiter des Sanitätsdienstes in Idrija Dr. Hafner besonders verdienstlich gemacht. Als im Jahre 1803 ein grosser Teil der Berggrube durch Grubenbrand vernichtet wurde, sind bei den Arbeitern, die bei Reinigungs- und Reparationsarbeiten beschäftigt waren, schwere Fälle von Merkuralismus vorgekommen. Zwecks Heilung und Vorbeugung dieser Schäden wurde eine moderne Badeanstalt erbaut.

Ungünstige wirtschaftlichen Verhältnisse in Österreich am Anfange des 19. Jahrhunderts, die Folgen des Grubenbrandes und die französische Besetzung von Idrija, haben einen Rückgang der Werkstätigkeit veranlasst. Nach Abzug der Franzosen wurden viele Arbeiter entlassen, eingeführte Sparmassnahmen haben sich auch im Sanitätswesen ausgewirkt. Nach dem Jahre 1815 war in Idrija wieder nur ein einziger Arzt angestellt, der Chirurg musste sich mit nur einem Gesellen begnügen, die Hebammenzahl wurde von drei auf zwei reduziert. Die Badenstalt und das Spital wurden aufgehoben.

(Rad je primljen u Uredništvu 11. I 1980. god.)

Vladimir DUGAČKI

MEDICINSKO-HIGIJENSKA ZAPAŽANJA U PUTOPISU MARKA POLA

Sigurno je danas malen broj onih koji ne bi znali za Marka Pola (1254-1324), velikog svjetskog putnika i putopisca, mletačkog građanina za kojega mnogi pisci tvrde da je rodom iz Korčule, dokumentirajući to jednom ispravom iz XV stoljeća. On je 24 godine boravio u dalekim krajevima, proputovavši čitavu Aziju od zapada do krajnjeg istoka, prevalivši preko 30 000 milja, a od toga barem jednu trećinu kroz krajeve u koje do tada nije stupila noga Evropljana.

Putopis Marka Pola, koji u francuskom originalu nosi naslov „Livre des merveilles du monde“, a koji je poznatiji pod talijanskim naslovom „Il Milione“, predstavlja čitavu malu enciklopediju o ekonomskim, trgovačkim, društvenim i kulturnim prilikama krajeva kroz koje je prolazio ili o kojima je čuo (Perzija, Afganistan, Kina, Tibet, Burma, Laos, Sijam, Vijetnam, Japan, Java, Sumatra, Ceylon, Indija, Madagaskar i dr.).

Slika br. 1. Marko Polo i Kublaj Kan.

Zbog toga je bilo veoma zanimljivo prelistati stranice tog putopisa i razmotriti da li se Marko Polo i u kojoj mjeri osvrnuo na higijenske prilike i način liječenja na Dalekom Istoku, ne toliko zbog toga što bi nas zanimalo stanje medicine u tim krajevima u to doba, već više zato da vidimo što se najvećem svjetskom putniku činilo vrijednim da zabilježi,